

२. भारतीय समाजाचे वर्गीकरण

२.१ भारतातील आदिम समुदाय

२.२ भारतातील ग्रामीण समुदाय

२.३ भारतातील शहरी समुदाय

प्रस्तावना

या प्रकरणात तुम्ही आदिम, ग्रामीण आणि शहरी या भारतीय समाजाच्या तीन विभागांचे महत्त्वपूर्ण पैलू अभ्यासणार आहात. भौगोलिक फरक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांच्या आधारे भारतीय समाजाचे ढोबळमानाने तीन विभागांत वर्गीकरण केले आहे. आदिवासी, ग्रामीण आणि शहरी असे हे विभाग होत. आदिवासी जमातींची संस्कृती, भाषा, अर्थव्यवस्था आणि धर्म वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. आदिवासी लोक तुलनेने अल्प राहतात. ग्रामीण आणि शहरी समाजाशी तुलना केली असता, आदिवासी जमाती सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या मागास समजल्या जातात. तर ग्रामीण आणि शहरी समाजामध्ये भौतिक पर्यावरण, जीवनपद्धती, नियम, मूल्ये, लोकसंख्येची घनता, आर्थिक कृती, दारिद्र्य, जातीव्यवस्था, वर्गव्यवस्था, कौटुंबिक रचना आणि धार्मिक श्रद्धा या साऱ्याच बाबतीत भेद आढळतो. शहरी समाजामध्ये उद्योगक्षेत्र आणि सेवाक्षेत्र यांसारख्या बिगर कृषी क्षेत्रांचा समावेश होतो. तथापि, समाजाच्या या तीनही विभागांमध्ये सातत्याने आंतक्रिया होत असतात.

२.१ भारतातील आदिम समुदाय

‘आदिवासी’ या संज्ञेचे अनेक अर्थ आहेत. मात्र, या संज्ञेचे अनेक अर्थ असले तरी आदिवासी समुदाय व इतर समुदाय यांच्यातील राहण्याचे ठिकाण, सांस्कृतिक व सामाजिक भेद यांमुळे आदिवासींची ओळख करून घेताना कोणताही गोंधळ निर्माण होत नाही. ऑस्ट्रेलिया, मेलॅनेशिया आणि उत्तर अमेरिकेत देखील मानववंश शास्त्रज्ञांनी आदिवासींचा अभ्यास केला तेव्हा अशीच परिस्थिती होती. भारत आणि आफ्रिकेमध्ये मात्र वेगळी

परिस्थिती आहे. याचे कारण असे की, मानववंशशास्त्रज्ञांच्या व्याख्येनुसार जे लोक आदिवासी आहेत त्यांचे वास्तव्य पूर्णतः भिन्न समुदायांसह (ग्रामीण, शहरी) आहे. त्यामुळे विशुद्ध वैशिष्ट्ये आहेत असे गट सापडणे आता अवघड आहे. समाजशास्त्रज्ञ आंद्रे बेताई यांच्या मते, सामाजिक शास्त्रांतील वर्गवारी इतकी बदलली आहे की, या वर्गांची स्पष्ट व्याख्या करणे अर्थहीन आहे. भारताच्या संदर्भात, आदिवासी समुदायाची ओळख पटवून घेण्यासाठी पाश्चात्य व्याख्यांचा फारसा उपयोग होणार नाही. याखेरीज, ऐतिहासिक प्रक्रियेवर भर देणे आवश्यक आहे, म्हणजेच, आदिवासींमध्ये हा बदल कसा झाला ही प्रक्रिया समजून घेणे गरजेचे आहे. विशिष्ट गटाचा पूर्वेतिहास समजून घेतल्यानंतरचा तो गट आदिवासींचा आहे किंवा नाही याबाबत ठाम मत नोंदवता येईल.

भौमिक देशमुख यांच्या मते, ‘आदिवासी’ ही एक व्यापक संज्ञा आहे, व्यापक अर्थाने, यामध्ये बहुजिनसी वांशिक आणि आदिम गटांचा समावेश होतो. ते भारताचे मुळचे रहिवासी मानले जातात. हा भारतातील महत्त्वपूर्ण अल्पसंख्याक लोकसमूह आहे. डेविड हार्डीमन यांच्यासारख्या अभ्यासकांनी देखील आदिवासी ही संज्ञा वापरली. त्यांच्या मते, ही संज्ञा एकोणिसाव्या शतकातील ऐतिहासिक घडामोडींशी संबंधित आहे. हार्डीमन यांच्या मते, आदिवासी म्हणजे ‘वासाहतिक काळात ‘समान कर्म’ असलेल्या लोकांचा गट होय’. वर्तमानकाळात, आदिवासी हा राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाचा गट आहे. दलितांसह हा समुदाय भारतातील सीमान्त समुदायाचा मोठा भाग आहे.

अशाप्रकारे, ‘आदिवासी’ या संज्ञेच्या वापराबाबत साशंकता निर्माण झाली आहे. नेमकेपणाने सांगायचे झाल्यास, समान वंशज असलेला हा समुदाय होय. परंतु, प्रत्यक्षात मात्र ही संज्ञा अनेक सामाजिक, आर्थिक, जैविक आणि वांशिक समुदायांसाठी वापरली जाते.

प्रदेश	स्थान	आदिम जमातीची नावे
१. हिमालय	याचे तीन उप-प्रदेश आहेत: (अ) ईशान्येकडील हिमालय प्रदेश (आ) हिमालयाचा मध्यप्रदेश (इ) वायव्येकडील हिमालय प्रदेश	गारो, खासी, जैन्ता, नागा, मिझो, खासा, लेपचा, गाडी.
२. मध्य भारत	बिहार, झारखंड, पश्चिम बंगाल, ओडिसा, मध्यप्रदेश आणि छत्तीसगढ. भारतातील ५५% पेक्षा अधिक आदिम लोक याच भागांत राहतात.	गोंड, संथल, मुंडा, हो, ओरओन, बिरहोर.
३. पश्चिम भारत	राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, गोवा, दादरा आणि नगर हवेली. या प्रदेशात जवळपास एक कोटी इतकी आदिम लोकांची संख्या आहे.	भिल्ल, कातकरी, वारली, बैना.
४. दक्षिण भारत	आंध्रप्रदेश, तेलंगण, तामिळनाडू, कर्नाटक आणि केरळ. भारतातील एक षष्ठांश आदिम लोकसंख्या दक्षिण भागात आढळते.	तोडा, कोटा, इरुला, बदागा, चेंचू, कुरुंबा.
५. बेटे	बंगालच्या उपसागरातील अंदमान आणि निकोबार बेटे. अरबी समुद्रातील लक्षद्वीप बेट.	अंदमानी, निकोबारी, ऑंगे, जरावा, सेंटिनलीज

आदिवासींच्या व्याख्या

👉 **आंद्रे बेताई** : “ज्या समाजाच्या विशिष्ट भाषिक मर्यादा आणि सुनिश्चित राजकीय मर्यादा आहेत अशा समाजाला आदिम समाज असे म्हणता येईल. राजकीय मर्यादा म्हणजे समाजातील सदस्यांसाठी “वर्तनाच्या सुनिश्चित पद्धती” बंधनकारक करणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. आदिम जमातींचे सांस्कृतिक परिक्षेत्र देखील ठरलेले असते. सांस्कृतिक परिक्षेत्राची नेमकी व्याख्या नसली तरी, त्यामध्ये ढोबळमानाने, चालीरीती, रूढी आणि सदस्यांच्या औपचारिक आणि अनौपचारिक आंतरक्रिया समाविष्ट असतात.”

👉 **एल.एम. लेविस** : “आदिम समाजाचे आकारमान लहान असते. त्यांच्या सामाजिक, कायदेशीर आणि राजकीय संबंधांना स्थळ आणि काळाच्या मर्यादा असतात. या समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण नैतिकता आणि धर्मव्यवस्था असते व संबंधित पैलूंबाबत व्यापक दृष्टिकोन असतो.”

👉 **राल्फ लिंटन** : “आदिवासी जमात हा टोळ्यांचा गट असतो. या समुदायातील लोक विशिष्ट

प्रदेशामध्ये परस्परांच्या सान्निध्यात राहतात. त्यांच्यामध्ये ऐक्याची भावना असते. ही ऐक्याची भावना समान संस्कृती, सातत्याने येणारा संपर्क आणि समान गरजांतून निर्माण होते.”

तुम्हांला हे माहीत आहे का?

भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३६६(२५) मध्ये ‘अनुसूचित जमाती’चा संदर्भ पुढीलप्रमाणे आला आहे: राज्यघटनेतील कलम ३४२ नुसार अनुसूचित केलेले समुदाय म्हणजे अनुसूचित जमाती होत.

यानुसार, भारताच्या राष्ट्रपतींनी जाहीर केल्यानुसार अनुसूचित जमातींची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

- आदिम गुणवैशिष्ट्ये
- भौगोलिक अलिप्तता
- वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती
- व्यापक समुदायाशी संपर्क साधताना येणाऱ्या मर्यादा
- आर्थिक मागासलेपण

तथापि, आदिम समाजाच्या विविध व्याख्या भारतीय संदर्भात पडताळून पाहिल्या असता, भारतातील अनेक जमाती त्या व्याख्यांमध्ये बसत नाहीत असे लक्षात येते. “अनुसूचित जमाती” या संज्ञेचा अर्थच असा की हे समुदाय दूरवर टेकड्यांवर राहतात. मैदानी भागांत ज्या ठिकाणी या जमातींचे वास्तव्य आहे तिथेही त्यांचे स्वतंत्र अस्तित्व आहे. तिथे त्यांचे विलगीकरण झाले आहे. म्हणजेच, मैदानी भागातील इतर लोकांसह आदिम जमाती मिळून मिसळून रहात नाहीत. त्यांचा धर्म कोणताही असू शकतो. थोडक्यात, एखाद्या जमातीला अनुसूचित जमात ठरविण्यासाठी पुढील निकष लक्षात घ्यावे लागतात:

- त्या समुदायाची वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा, धार्मिक श्रद्धा आणि संस्कृती आदिम स्वरूपाची असणे आवश्यक ठरते.

- त्यांचे अस्तित्व अलिप्त असणे गरजेचे आहे. असा समुदाय इतर जाती अथवा समुदायांच्या सान्निध्यात राहत असेल तरी, अनुसूचित होण्यासाठी तो त्या समुदायांशी मिसळलेला असून चालणार नाही.

- शैक्षणिक आणि आर्थिकदृष्ट्या हा समाज अत्यंत मागास असणे हा महत्त्वाचा निकष होय.

‘जमात’ आणि ‘अनुसूचित जमाती’ या संज्ञा परस्परविरोधी नसून परस्परपूरक आहेत.

भारतीय आदिवासींची भौगोलिक विभागणी

एल.पी.विद्यार्थी (१९७७) यांनी भारतातील आदिवासींची पाच प्रकारांत विभागणी केली आहे. यासाठी परिस्थितिकीय, सामाजिक, आर्थिक, प्रशासकीय, वांशिक व्यवस्थेशी संबंधित निकषांचा आधार घेण्यात आला आहे. पान क्र. २६ वरील तक्ता पहा.

कृती १

प्रत्येकी पाच विद्यार्थ्यांचे गट करा. भारतातील आदिम जमातींच्या भौगोलिक वर्गीकरण तक्त्याचा आधार घ्या. तक्त्यातील कोणतीही आदिम जमात निवडा. त्या जमातीच्या संस्कृतीवर ८-१० स्लाईड्सचे पॉवर पॉइंट सादरीकरण तयार करा.

गोंड जमाती

आदिम जमातींची वैशिष्ट्ये

भारतातील आदिम समुदायांची मूलभूत वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

(१) **भौगोलिक अलिप्तता** : आदिम जमाती विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशामध्ये राहतात. हे लोक साधारणपणे दूरवरच्या जंगलांत किंवा डोंगराळ भागात पाड्यांमध्ये राहतात. आज मात्र अनेक आदिम लोकांनी ग्रामीण व शहरी भागात स्थलांतर केले आहे. हे लोक आता बिगर-आदिवासी लोकांशी मिळून मिसळून राहतात.

(२) **आर्थिक जीवन** : हे लोक अन्न संकलन, शिकार, मासेमारी, टोपल्या तयार करणे, विणकाम, खाणकाम इत्यादी कामे करतात. याखेरीज, ते प्राथमिक आणि स्थलांतरित शेती करतात. त्यांचे आर्थिक जीवन पारंपरिक तंत्रांवर आधारित असते. त्यामुळे शेतीचे उत्पादन कमी असते. आदिम लोक प्रामुख्याने वस्तुविनिमय पद्धतीचा वापर करतात. या समाजामध्ये पायाभूत सोयी-सुविधांची कमतरता असते, विपणनाच्या सोयीदेखील नसतात. या समाजात साक्षरतेचे प्रमाण कमी असते. आदिम लोकांमध्ये अनारोग्याचे प्रमाण अधिक असते. अशा कारणामुळे आदिम लोक आर्थिकदृष्ट्या मागास असतात.

(३) **अस्मितेची जाणीव** : आदिम लोक स्वतःची वैशिष्ट्यपूर्ण ओळख जपतात. या अस्मितेमुळे आदिम समुदायातील लोक परस्परांशी जोडले जातात. विशिष्ट भौगोलिक सीमा हे आदिम समुदायाच्या अस्मितेचे मूळ होय. अस्मितेच्या जाणीवेमुळेच आदिवासी जमातींचे अस्तित्व टिकून राहते. प्रत्येक आदिम समुदायाचे एक

विशिष्ट नाव असते (उदा. वारली, इरुला, गोंड, नागा, खासी). त्यामुळे त्यांची सांघिक आणि ऐक्यभावना दृढ होते.

(४) अंतर्विवाही समूह : साधारणपणे आदिम लोक त्यांच्या जमातीबाहेर विवाह करत नाहीत. जमाती अंतर्गत विवाह करणे ही रूढ चाल आहे. आदिम जमातींतील विवाह जमातींच्या अंतर्विवाह नियमानुसार होतात. विवाह हा एक करार मानला जातो आणि घटस्फोट किंवा पुनर्विवाह निषिद्ध मानला जात नाही. आता मात्र, गतिशीलतेमुळे या परिस्थितीमध्ये बदल झाला आहे. गतिशीलतेमध्ये वाढ झाल्याने जमाती-बाह्य विवाह देखील होतात.

(५) वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती आणि भाषा : आदिम समाजाच्या सामाजिक रूढी, लोकसाहित्य, परिस्थितीकीय शास्त्र आणि श्रद्धा याबाबत वैशिष्ट्यपूर्ण परंपरा आहेत. प्रत्येक आदिवासी जमातीची बोलीभाषा भिन्न आहे. तथापि, जमाती व्यतिरिक्त इतरांशी संवाद साधण्यासाठी ते प्रादेशिक भाषेचाही वापर करतात.

(६) साधा समाज : आदिम जमातींचे सामाजिक संबंध प्राथमिकपणे कौटुंबिक आणि नातेसंबंधांवर आधारित असल्याने या समाजाचे स्वरूप साधे असते. याखेरीज, आदिम समाजात सामाजिक स्तरीकरण देखील आढळत नाही. त्यांच्या श्रद्धा निसर्ग आणि दुष्टशक्तींवर आधारित असतात. त्यांच्या देव-देवता याच पारंपरिक

श्रद्धांवर आधारित आहेत. फार पूर्वीपासून त्यांचा इतर संस्कृती किंवा लोकांशी फारसा संपर्क आलेला नाही.

आदिवासींचे आर्थिक जीवन

(७) साधा धर्म : 'जीवात्मावाद' (पूर्वजांच्या आत्म्याचे पूजन), 'चेतनावाद' (दगड, लाकूड यांसारख्या कोणत्याही निर्जीव वस्तूंवरील श्रद्धा), 'कुलप्रतिकवाद' (पूर्वज म्हणून वृक्ष किंवा प्राण्याची श्रद्धा), आणि 'निसर्गवाद' (नदी, झरे, सूर्य, चंद्र, जंगल इत्यादी निसर्गशक्तींचे पूजन), मानववाद (एक अमूर्त अलौकिक वेगवान शक्ती) जी जगभर फिरू शकते आणि सजीव व निर्जीव वस्तूंमध्ये प्रवेश करून शक्ती प्रदान करते. हे आदिम जमातींच्या धर्माचे प्रकार होत. पवित्र वने हा आदिम समाजाचा अविभाज्य भाग आहे. काळी आणि पांढरी जादू, पूर्वजांचे पूजन, हितकारक आणि अपायकारक शक्ती यावर आदिम समाजाचा विश्वास आहे.

“सूर्यदेव मंदिर” (सूर्यदेवतेचे मंदिर) कासटवाडी गाव, जवाहर तालुका, जिल्हा पालघर

“शेडोबाचे वन” तालुका मुर्बाड, जिल्हा ठाणे येथील देवराई

“वाघोबा मंदिर” (सूर्यदेवतेचे मंदिर) कासटवाडी गाव,
जवाहर तालुका, जिल्हा पालघर

आदिम जमातींचा धर्म	संज्ञेचे प्रणेते
जीवात्मावाद	एडवर्ड टेलर
चेतनावाद	रोबर्ट मॅरेट
कुलप्रतिकवाद	जेम्स फ्रेझर
मानावाद	रोबर्ट मॅरेट
निसर्गवाद	मॅक्स म्युलर

(८) समुदायाचे प्रशासन : प्रत्येक आदिम जमातींची प्रशासन व्यवस्था वैशिष्ट्यपूर्ण असते. या प्रशासन व्यवस्थेने व्यक्ती अथवा व्यक्ती समुदायाचे विविध प्रश्न सोडवायचे असतात. जमाती अंतर्गत प्रश्न सोडवण्यासाठी ‘जमात पंचायत’ असते किंवा ते प्रश्न कौटुंबिक अथवा नातेसंबंधांच्या माध्यमातून सोडवले जातात. आदिम जमात प्रमुख आणि ज्येष्ठांचे मंडळ प्रत्येक जमातीचे प्रशासन चालवते. आता मात्र ज्येष्ठ मंडळाची ही अधिकारिता क्षीण झाली आहे.

(९) कुल संघटन : कुल हा आदिम समाजाचा अविभाज्य भाग आहे. कुल म्हणजे रक्ताच्या नात्यांनी बांधली गेलेली कुटुंबे होत. त्यांच्या वंशाची सुरुवात वास्तविक किंवा काल्पनिक व्यक्तीपासून किंवा वस्तूपासून झालेली असते. भारतातील बहुतांश जमाती बहिर्विवाह, कुल आणि वंशपरंपरा यांमध्ये विभागलेल्या आहेत. कुल संघटन असल्यामुळे दृढ नातेसंबंध निर्माण होतात.

(१०) समतावादी मूल्ये : आदिम जमातीची सामाजिक संरचना समतावादी तत्त्वांवर आधारित असते.

सामाजिक संबंधांची कोणतीही श्रेणीबद्ध रचना नसते. त्यामुळे आदिम समाजात जातीव्यवस्था किंवा लिंग आधारित विषमता आढळून येत नाहीत. तथापि, काही जमातींमध्ये जमात प्रमुखाला वरचे सामाजिक स्थान असते किंवा त्याला अधिक अधिकार असतात.

आदिम समुदाय आणि पवित्र वने यांबद्दल माहिती

आदिम समुदाय आणि पवित्र वने/देवराई : पवित्र वने म्हणजे सृष्टीतील ऊर्जेचे प्रकटीकरण करणाऱ्या स्थानिक देव देवतांना समर्पित वन प्रदेश होय. शिकार आणि अन्न संकलन करण्याच्या टप्प्यापासून भारतातील आदिम आणि ग्रामीण लोक वनांतून प्रकट होणाऱ्या ‘पृथ्वी – ऊर्जा’ ‘सृष्टीतील शक्तींना पूज्य मानतात. या देवता वनप्रदेशाच्या परिघातील खेडे आणि पवित्र वनांच्या संरक्षक देवता आहेत अशी आदिम समाजाची श्रद्धा आहे.

पवित्र वने/देवराई ही एक स्वतंत्र संस्था आहे असे म्हणता येईल. इथे विविध नातेसंबंध निर्माण होतात. त्यातून विशिष्ट संस्कृती निर्माण होते. स्थानिक लोकांच्या मनात त्यांची शेती, वने आणि एकमेकांप्रती आस्था निर्माण होते. पवित्र वनांबाबतचा पूजनीय भाव आदिम जमाती आणि ग्रामीण लोकांच्या जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या शेती आणि वनांशी संबंधित आहे. यासाठी वनांचा विस्तृत प्रदेश सुरक्षित ठेवण्यात आला आहे. त्यामुळे आपोआपच जैवविविधतेचे संरक्षणही झाले आहे. पवित्र वनांचे संरक्षण करणारा कोणताही कायदा नसल्याने आता मात्र अनेक पवित्र वनांचा ऱ्हास होत आहे ही दुर्दैवी बाब आहे.

सूर्याची उपासना : आदिम लोक सूर्याला ऊर्जेचा आदिम आणि एकमेव स्रोत मानतात (याला वैज्ञानिक आधार आहे). त्यांना एकच ठारूक आहे. सूर्यप्रकाशामुळे झाडे वाढतात आणि जनावरांना चारा मिळतो. त्यांचे पशु सुदृढ असतील तर पिक चांगले येईल आणि लोकही सुदृढ राहतील. त्यामुळे आदिवासी समाजासाठी सूर्य, पाऊस, पृथ्वी यांसारख्या नैसर्गिक देवतांना अत्यंत महत्त्व आहे.

तुम्हांला हे माहीत आहे का?

व्याघ्रदेवता उपासना : महाराष्ट्रातील पवित्र वनांमध्ये व्याघ्रदेवता ही प्रमुख देवता मानली जाते. वाघ हा वनाचा रक्षक मानला जातो. वाघाच्या प्रचंड ताकदीचे प्रदर्शन करणाऱ्या अनेक भारतीय दंतकथा प्रचलित आहेत. डूंगनशी लढणारा वाघ, पावसाची निर्मिती करणारा वाघ, लहान मुलांना वाचवणारा वाघ, जखमा बऱ्या करण्याची शक्ती असलेला वाघ असे वाघाचे वर्णन केले गेले आहे.

व्याघ्रदेवता सर्वोच्च देवता आहे अशी महाराष्ट्रातील अनेक आदिम जमातींची (वारली आणि मल्हार कोळी) श्रद्धा आहे. जीवन आणि पुनर्निर्मितीचे प्रतिक म्हणून सुगीच्या दिवसांत आदिम लोक त्यांच्या उत्पादनातील काही भाग व्याघ्रदेवतेला समर्पित करतात.

वारलींच्या वर्षानृत्याची दंतकथा (कंबाड नृत्य) : आदिम जमातींची बहुतांश गाणी आणि नृत्ये निसर्ग पूजनाशी संबंधित आहेत. महाराष्ट्रातील ठाणे, रायगड आणि पालघर भागात वारली जमाती आढळतात. या जमातीतील कंबाड नृत्य हे धान्य देवतेला समर्पित आहे (कंसारी देवी). याबाबत एक दंतकथा सांगितली जाते. आदिम जमातीतील लोक अन्नधान्याची नासाडी करतात म्हणून धान्यदेवता त्यांच्यावर कोपली होती.

रागावलेली देवता एके दिवशी अचानक दिसेनाशी झाली. ती कुणाच्याच नजरेस पडेना. मग स्थानिक लोकांनी नरान देव नावाच्या वर्षा देवतेला साकडं घातलं आणि वर्षानृत्य केले. दगडाच्या फटीत दडून बसलेल्या धान्यदेवतेला वर्षादेवतेने शोधून काढले. याचा परिणाम म्हणून कोपलेली धान्यदेवता धरतीवर अवतरली. तिथे पुनर्निर्मिती करू लागली आणि अशाप्रकारे आदिम लोकांना पोटाची खळगी भरण्यास अन्नधान्य मिळू लागले. कासारी देवी पुन्हा कोप पावेल या धास्तीने आदिम लोक धान्याची नासाडी होणार नाही ना याची जाणीवपूर्वक काळजी घेतात असेही या दंतकथेत सांगितले आहे.

वारली जमातीतील केवळ पुरुषच वर्षा ऋतूच्या प्रारंभी हे नृत्य करतात.

प्रगती तपासा

- (१) दक्षिण भारत, पश्चिम भारत आणि ईशान्य भारतातील एका आदिम जमातीचे नाव सांगा.
- (२) आदिम जमातींचे कोणतेही तीन व्यवसाय लिहा.
- (३) आदिम समाजाची कोणतीही श्रद्धास्थाने नमूद करा.

आदिम समाजाच्या समस्यांना पुढील बाबी कारणीभूत आहेत:

आदिवासींच्या शोषणाची कारणे

- (१) आदिम समाजाच्या खनिज आणि नैसर्गिक संसाधनांवर ब्रिटिशांना ताबा हवा होता.
- (२) काही मिशनरींना आदिम समाजाचे धर्मांतर करावयाचे होते. यामुळे अस्मितेचे संकट निर्माण झाले.
- (३) आदिम जमातींच्या प्रदेशात वैद्यक क्षेत्रातील व्यावसायिक, अडते आणि विक्रेत्यांचा प्रवेश झाल्यामुळे आदिम जमाती त्यांच्या पारंपरिक वैद्यक शास्त्राला दुरावल्या.
- (४) आदिम प्रदेशात व्यापार आणि दळणवळणाच्या

विकासामुळे या प्रदेशात बाह्य प्रदेशातील लोकांचा प्रवेश झाला.

(५) औद्योगिक उभारणी आणि धरण बांधणीमुळे आदिम जमातींचे त्यांच्या पारंपरिक मूलस्थानातून विस्थापन झाले.

आदिम समाजाच्या समस्या पुढीलप्रमाणे आहेत

(१) जंगल व आदिवासी जमिनीपासून अलगता : वनप्रदेश आणि तेथील संसाधने ही आदिम समाजाच्या उपजीविकेची प्रमुख साधने होत. बहुतांश आदिम जमाती अन्न संकलन, शिकार आणि प्राथमिक शेती करणे यामध्ये व्यस्त असतात. वनांतून होणाऱ्या उत्पादनावर ते मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात. म्हणून, जेव्हा बाह्य प्रदेशातील लोक आदिम समाजाची जमीन आणि तेथील संसाधनांचे शोषण करतात तेव्हा आदिम समाजाचे निसर्गचक्र आणि त्यावर आधारित त्यांचे आयुष्य विस्कळीत होते. आदिम समाज जमिनीपासून अलग होण्याची सुरुवात ब्रिटीश कालखंडापासून झाली. याखेरीज सावकार, जमीनदार आणि व्यापाऱ्यांनीही आदिम समाजाच्या जमिनीवर ताबा घेतला होता. आदिम समाजाच्या जमिनीचे संपादन केले. आदिम समाजाची भूमी बिगर-आदिम समाजाकडे हस्तांतरित करणे किंवा विकणे याविरोधात अनेक राज्य सरकारांनी विविध कायदे पारित केले आहेत. असे असले तरी, आदिम समाजाची जंगल, जमिनीपासून अलगतेची समस्या पूर्णतः सुटलेली नाही.

जमिनीपासून अलगतेचे खटले : सन २००७-२००८ ग्रामिण विकास मंत्रालयाच्या (GOI) च्या वार्षिक अहवालानुसार, 'विविध राज्य सरकारांकडून आलेल्या अहवालांनुसार आदिम जमातींच्या जमीन अलगतेच्या ५.०६ लाख खटल्यांची नोंद झाली आहे. यामध्ये एकूण ९.०२ लाख एकर जमिनीचा समावेश आहे. उपरोक्त खटल्यांपैकी २.२५ खटले एकूण ५ लाख एकर जागेतील आदिम जमातींच्या बाजूने निकाली काढण्यात आले आहेत. एकूण ४.११ लाख एकर प्रदेशाशी संबंधित १.९९ लाख खटले वेगवेगळ्या आधारांवर न्यायालयाने नाकारले आहेत.

(२) दारिद्र्य आणि कर्जबाजारीपणा : बहुतांश आदिम जमाती दारिद्र्य रेषेखाली आहेत. आदिम जमातींचे व्यवसाय साध्या तंत्रज्ञानावर आधारित आहेत. अन्न संकलन, शिकार आणि शेती हे त्यांचे बहुतांश व्यवसाय सर्वसाधारण पद्धतीचे आहेत. अशा अर्थव्यवस्थेत नफा किंवा अतिरिक्त उत्पादन होत नाही. म्हणून राष्ट्रीय सरासरीशी तुलना करता, त्यांचे दरडोई उत्पन्न अत्यल्प असते. पैकी, बहुतांश आदिम लोकांची दारिद्र्यावस्था तीव्र स्वरूपाची आहे. त्यांच्यावर अनेक कर्जेही आहेत. स्थानिक सावकार आणि जमीनदार या परिस्थितीचा फायदा घेऊन आदिम जमातींचे शोषण करतात. कर्जाची परतफेड करण्यासाठी आदिम समाजाला बहुतेक वेळा त्यांची जमीन तारण ठेवावी लागते किंवा विकावी लागते.

(३) आरोग्य आणि पोषण : भारतातील बहुतांश आदिम जमाती पाण्यापासून होणाऱ्या संसर्गजन्य रोगांनी बाधित आहेत. त्यांच्यासाठी असे रोग कायमच जीवघेणे ठरतात. आदिम समाजातील लहान मुले जन्मतःच कुपोषित असतात. कुपोषणामुळे त्यांच्यात अनेक कमतरता असतात. आदिम जमातींमध्ये बालमृत्यूचे प्रमाण अधिक आहे. वैद्यक आणि आरोग्यरक्षणार्थ सुविधांची कमतरता आणि त्यात दारिद्र्य यामुळे आदिम समाजाला आरोग्य आणि पोषणाबाबत खबरदारी घेता येत नाही. कुपोषण ही आदिम समाजातील गंभीर समस्या आहे.

(४) निरक्षरता : आदिवासी समाजाच्या विकासामध्ये त्यांच्या निरक्षरतेचा अडथळा आहे. शाळेच्या वेळात आदिवासींची शाळकरी मुले शेतीकाम आणि रोजीरोटी मिळवण्यात गुंतलेली असतात. मुलांकडे मदतीचा हात म्हणून पाहिले जाते. त्यांनी पालकांना अर्थार्जनास मदत करावी अशी अपेक्षा असते. त्यामुळे पालक मुलांना शाळेत पाठवण्याबाबत नाखुश असतात. शिवाय, शाळाही आदिवासींच्या वस्तीपासून दूर असतात. शाळेतील अभ्यासक्रम आदिवासींच्या भाषेत शिकवला जात नाही. त्यामुळे मुलांना शिक्षणाची रुची निर्माण होत नाही. अशा कारणामुळे आदिवासींची मुले शिक्षणाला मुकतात.

(५) वेठबिगारी : भारतीय कायदाव्यवस्थेत वेठबिगारी बंदी आहे. तथापि, काही आदिम प्रदेशांत याप्रकारचे वेठबिगार आढळतात. वेठबिगारी ही गंभीर समस्या मानली जाते. आदिवासींची गंभीर दारिद्र्यावस्था आणि अनियमित उत्पन्न समस्येसाठी कारणीभूत आहे. खरेतर, जमिनीपासून अलगाता, कर्जबाजारीपणा, वेठबिगारी मजूर आणि दारिद्र्य या समस्या परस्परांशी संबंधित आहेत. सरकारी व स्वयंसेवी संस्था यांच्या प्रयत्नांमुळे आदिवासींमधील वेठबिगारी पद्धत कमी झाली आहे.

(६) स्थलांतरित शेती : आदिम समाजाच्या स्थलांतरित शेतीमुळे मोठ्या प्रमाणात जंगलतोड व मातीची धूप होत असल्यामुळे ही एक समस्या मानली जाते. स्थलांतरित शेतीची आणखीही काही नावे आहेत: झूम शेती (ईशान्य भारतातील आदिवासींची पद्धत), खाल्लू शेती (बिहारच्या मालेर आदिवासींची पद्धत) आणि पोडू शेती (मध्य भारतातील खोंड आदिवासींची पद्धत).

कृती २

तुमच्या आसपासच्या आदिम वस्तीला भेट द्या. त्यांच्या जीवनपद्धतीचे विविध पैलू (उदाहरणार्थ, त्यांचा पोशाख, अस्थिर लागवड पद्धती, पवित्र वने इत्यादी) नोंदवून ठेवा. प्रत्यक्ष भेट देणे शक्य नसल्यास इंटरनेट वरून माहिती घ्या. त्यावरील लघुपट तुमच्या वर्गात दाखवा आणि सर्वांनी मिळून त्यावर चर्चा करा.

पंडित जवाहरलाल नेहरूंचे 'पंचशील' तत्वज्ञान

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून आणि विशेषतः पंचवार्षिक योजनांची सुरुवात झाल्यापासून शासनाने आदिम समाजाच्या विकासाला कायमच प्राधान्य दिले आहे. स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांना आदिवासींचा विकास घडवून आणावयाचा होता. त्यांनी या संदर्भात दीर्घकालीन मार्गदर्शक तत्त्वे देऊ केली. आदिम जमातींच्या राहत्या प्रदेशात कोणताही विकास उपक्रम हाती घेताना, त्यांचा वारसा धोक्यात येणार नाही ना याची काळजी घेण्यात यावी असे नेहरूंचे

ठाम मत होते. आदिवासी विकासावरील त्यांच्या दृष्टीकोनातून हे स्पष्ट होते. त्यांचा हा दृष्टीकोन 'पंचशील' नावाने ओळखला जातो.

'पंचशील' ची संक्षिप्त मांडणी

- (१) लोकांच्या गुणांनुसार त्यांचा विकास व्हावा. त्यांच्यावर कोणतीही बाह्य बाब लादणे आपण टाळूयात.
- (२) वनप्रदेशात आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण व्हावे.
- (३) प्रशासन आणि विकासासाठी आदिवासींना प्रशिक्षण देऊन त्यांची गटबांधणी करावी.
- (४) आदिवासींच्या प्रदेशात गरजेपुरतेच प्रशासन करावे. त्यांच्यावर विविध योजनांचा भडीमार देखील करू नये. त्यांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संस्थांच्या विरोधात नव्हे तर त्यांच्या आधारानेच काम करावे.
- (५) आदिम समाजावर किती पैसा गुंतवला त्याच्या सांख्यिकी मांडणीवरून परिणामांची पडताळणी करू नये. तर मानवी जीवनाच्या गुणवत्तेवरून ही परीक्षा व्हावी.

राज्यघटनेतील ही ढोबळ मार्गदर्शक तत्त्वे आणि तरतुदी ध्यानात घेऊन आदिम समाजासाठी अनेक विशेष योजना आणि कार्यक्रम राबवण्यात आले आहेत.

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरचे आदिवासी विकासाचे प्रयत्न

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर भारत सरकारने आदिम समाजाच्या विकासासाठी अनेक पावले उचलली. आदिवासी विकास कार्यक्रमांना शासनाने काही माध्यमांतून निधी पुरवठा केला : राज्य योजना, केंद्रीय विशेष अर्थसाहाय्य, केंद्रीय मंत्रालयांचे/विभागांचे विभागीय कार्यक्रम, संस्थात्मक वित्त इत्यादी.

कृती ३

शासन किंवा अशासकीय संस्थेने हाती घेतलेली कोणतीही एक आदिवासी विकास योजना शोधून काढा. तुम्ही शोध घेतलेल्या मुद्द्यांवर वर्गात चर्चा करा.

शासनाचे आदिम विकास कार्यक्रम -

आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे बांधणे, आदिवासी प्रदेशातील निरक्षर विभागात आदिवासी महिलांसाठी शैक्षणिक संकुल बांधणे. या योजनांतर्गत अशासकीय संस्था/शासन स्थापित स्वायत्त संस्था/शैक्षणिक आणि सहकार संस्थांसारख्या इतर संस्थांना निवडक प्रदेशांमध्ये शैक्षणिक संकुल बांधण्यासाठी संपूर्ण वित्त साहाय्य केले जाते. राज्य आदिवासी विकास सहकारी मंडळ आणि इतर मंडळांना, ग्रामीण धान्य बँकांना मदतनिधीचा पुरवठा करणे. स्वयंचलित संस्था, आदिवासी विकासासाठी संशोधन आणि प्रशिक्षणासाठी अर्थसाहाय्य दिले जाते.

दहावी उत्तीर्ण आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, परदेशी जाण्यासाठी शिष्यवृत्ती आणि ग्रंथ पेढ्या उपलब्ध करून देणे, गुणवत्ता आणि प्रशिक्षणाचा दर्जा सुधारणे, आदिवासी सल्लागार समिती, २० मुद्द्यांच्या कार्यक्रमातील ११(बी) मुद्दा, आदिवासी विकास नीतीचे नवे स्वरूप इत्यादी.

अशा विविध कार्यक्रमांच्या माध्यमातून शासनाने आदिवासी लोकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत. मात्र, यातील सर्व कार्यक्रम यशस्वी झाले असे नाही. त्यामुळे आजही आदिवासींच्या समस्या आणि मागासलेपण कायम आहे.

आदिम समाजासाठी घटनात्मक तरतुदी	
समाजातील वंचित घटकांच्या निवारण आणि उद्धारासाठी राज्यघटनेमध्ये २० पेक्षा अधिक कलमे समाविष्ट करण्यात आली आहेत. अनुसूचित जमातींना समान संधी मिळाव्या आणि स्वीकारार्ह वागणूक मिळावी यासाठी विविध धोरणे आखली जातात. या धोरणांमुळे आदिवासींचा विकास आणि शिक्षणासाठी हातभार लागला आहे.	
कलम	तरतूद
१४	सर्वांसाठी समान हक्क आणि संधी
१५	लिंग, धर्म, वर्ण आणि जाती या आधारावर नागरिकांमध्ये भेदभाव करता येणार नाही.
१५ (४)	सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागास वर्गांच्या प्रगतीसाठी विशेष तरतुदींचा उल्लेख.
१६ (४)	ज्या वर्गांना पुरेसे प्रतिनिधित्व नाही अशा कोणत्याही मागास वर्गासाठी नियुक्तीच्या वेळी जागा राखीव ठेवण्यासाठी शासन सक्षम आहे.
४६	समाजातील दुर्बल गटांच्या, विशेषतः अनुसूचित जमातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हिताची विशेष काळजी घेण्यास शासनाचा पाठिंबा आहे. अशा घटकांवर सामाजिक अन्याय होऊ नये, त्यांचे शोषण होऊ नये याची काळजी शासन घेते.
२४४ (१)	अनुसूचित प्रदेश व अनुसूचित जमाती यांच्या नियंत्रणाकरिता व्यवस्थापनात्मक तरतुदी.
२७५	अनुसूचित जमातींच्या कल्याणास चालना देण्यासाठी अर्थसाहाय्य करण्यात येईल. प्रशासनाची दर्जात्मकता सुधारण्यात येईल.
३३०	लोकसभेमध्ये अनुसूचित जमातींसाठी जागा राखीव असाव्यात.
३३२	राज्यांतील विधानसभेमध्ये अनुसूचित जाती आणि जमातींसाठी जागा राखीव असाव्यात.
३३५	केंद्र किंवा राज्य शासनाच्या प्रशासकीय सेवांमध्ये आणि पदांवर नियुक्त्या करताना, प्रशासनाची परिणामकारकता टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने अनुसूचित जाती आणि जमातींच्या सदस्यांचा विचार करण्यात यावा या द्यावर शिक्कामोर्तब करण्यात आले आहे.

प्रगती तपासा

- (१) आदिवासींचा विकास धीम्या गतीने का होतो? कोणतीही दोन कारणे लिहा.
- (२) आदिवासींच्या धर्माचे तीन प्रकार नमूद करा.
- (३) आदिवासींचा बिगर-आदिवासी लोकांशी संपर्क आल्याने निर्माण होणाऱ्या कोणत्याही दोन समस्या सांगा.

२.२ ग्रामीण समाज

ग्रामीण समाज म्हणजे खेड्यांमध्ये राहणारे लोक होत. हा समाज नैसर्गिक संसाधनांवर अवलंबून असतो. ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने शेती, पशुपालन आणि शेतीपूरक व्यवसायावर आधारित असते. हा कृषीप्रधान समाज होय. ग्रामीण प्रदेशात लोकसंख्येची घनता कमी असते. ग्रामीण जीवनामध्ये पारंपरिक मूल्यव्यवस्थेला महत्त्व आहे. भारत हा प्रामुख्याने खेड्यांचा देश आहे.

शतकानुशतके भारतीय खेडी स्वायत्त, स्वतंत्र आणि स्वावलंबी होती. खेड्यांची ही ओळख ब्रिटीश कालखंडात हळूहळू पुसट होऊ लागली. या कालखंडात ग्रामीण लोक विविध जीवनपद्धतींशी संपर्कात येऊ लागले. वासाहतिक आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजशास्त्रज्ञ भारतातील खेड्यांमधील सामाजिक संघटनेचा पद्धतशीर अभ्यास करू लागले. भारतीय ग्रामीण समाज, त्याची गतिमानता आणि मर्यादा समजून घेण्यासाठी या अभ्यासाचा आधार घ्यावा लागतो. ग्रामीण ऐक्य, ग्रामीण भागातील निवास पद्धती, ग्रामीण वर्गारचना, भू सुधारणेचा परिणाम, कृषी क्षेत्रातील अस्थिरता इत्यादी बाबी या अभ्यासांतून प्रकाशात येतात.

ग्रामीण समाजाची व्याख्या

👉 **ए. डब्ल्यू. ग्रीन** : “खेडे समुदाय अथवा ग्रामीण समुदाय म्हणजे, मर्यादित भू प्रदेशात निवास करणारा लोकसमूह होय. या प्रदेशातील सर्वांची जीवनपद्धती समान असते.”

👉 **ब्रिटानिका ज्ञानकोश** : “ग्रामीण समाजामध्ये उपलब्ध जागा आणि लोकसंख्येचे गुणोत्तर कमी असते. म्हणजेच, मोठ्या जागेत कमी लोक राहतात. अन्न धान्याचे, तंतूचे आणि कच्च्या मालाचे उत्पादन या

ग्रामीण समाजातील प्रमुख आर्थिक क्रिया आहेत”.

साध्या शब्दांत सांगावयाचे झाल्यास, भारतीय ग्रामीण समुदाय म्हणजे जवळपास ५००० लोकांचा समुदाय होय (भारताची सन २०११ची जनगणना). हा समुदाय कृषी आणि पूरक व्यवसायांवर अवलंबून असतो. या समुदायाचे विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात कायमस्वरूपी वास्तव्य असते. समुदायाच्या काही सामाजिक-आर्थिक आणि सांस्कृतिक रूढी समान असतात.

ग्रामीण समुदायाला दीर्घ इतिहास आहे. शहरी जीवनपद्धतीपूर्वी लोक ग्रामीण पद्धतीचे आयुष्य जगत असत. आता शहरांची वाढ झाली असली तरी, जगभरातील लोकसंख्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागांत राहणारी आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील लोकसंख्येच्या ६८.८४% लोक ग्रामीण भागात राहतात. ६.४ लक्ष खेड्यांमध्ये मोठा जनसमुदाय राहत आहे.

ग्रामीण भागातील जातिव्यवस्था, वर्ग आणि कुटुंब संस्था यांसारख्या सामाजिक संरचनांनी समाजशास्त्रज्ञांचे लक्ष वेधून घेतले आहे. भारतातील अधिकांश समाजशास्त्रीय संशोधन व लेखन ग्रामीण समाजावरील आहे.

पंचायत राज

सन १९५७ मध्ये बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारसीनुसार पंचायतराजची सुरुवात झाली. खेड्यांतील शासन लोकशाही पद्धतीने चालावे म्हणून पंचायत राज ही त्रिस्तरीय व्यवस्था निर्माण करण्यात आली. स्थानिक पातळीपासून वरच्या पातळीपर्यंत अशी या व्यवस्थेची रचना होती. ग्रामीण पंचायतीचे तीन स्तर पुढीलप्रमाणे आहेत:

जिल्हा परिषद

पंचायत समिती

ग्रामपंचायत

पूर्वीच्या काळी ग्रामीण पंचायतीमध्ये खेड्यातील पाच वरिष्ठ सदस्यांचा समावेश होत असे. न्याय प्रदान करणे हे या पंचायतीचे काम असे. आधुनिक पंचायत निर्माण करण्याचा हेतू प्रशासकीय आहे: ग्रामीण पुनर्बांधणी आणि विकास हे त्यामागचे कारण होय.

ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये

(१) **ग्राम समुदाय** : ग्रामीण भागामध्ये रहिवाशांच्या गरजांची पूर्तता केली जाते. ग्रामीण समुदायामध्ये ऐक्यभावना अस्तित्वात असते. स्थानिक गरजांच्या पूर्ततेवर ग्रामीण भागाचा विकास आधारित असतो.

(२) **आकाराने लहान भूप्रदेश** : आकाराने लहान भूप्रदेश म्हणजे ग्रामीण प्रदेशाचा आकार लहान आणि तेथील लोकसंख्येची घनता कमी असते. भारतीय संदर्भात, सुमारे ५००० लोकसंख्या असलेला समुदाय म्हणजे “ग्राम” अथवा खेडे होय.

(३) **कृषी क्षेत्राचे वर्चस्व** : ग्रामीण प्रदेशात कृषी व्यवसाय प्रमुख आहे. परंतु, हा उपजीविकेचा एकमेव स्रोत नसून ती एक जीवनपद्धती आहे. आपल्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नातील जवळपास ४० टक्के वाटा हा कृषी क्षेत्राचा आहे. येथील ६० टक्क्यांपेक्षा अधिक लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर अवलंबून होती. यामध्ये कुंभारकाम, सुतारकाम, लोहारकाम, टोपल्या विणणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.

(४) **अनौपचारिकता** : भारतीय खेड्यांमध्ये प्राथमिक संबंधांचा पगडा आहे. ग्रामीण संबंधांमध्ये अनौपचारिकता, व्यक्तिगतता आणि समावेशकता असते. येथे व्यक्तीच्या हितापेक्षा सामुदायिक बांधिलकीला महत्त्व आहे. या ‘ऐक्यभावामुळे’ सामाजिक बांधिलकी टिकवून ठेवायला मदत होते.

(५) **सामाजिक एकजिनसीपणा** : ग्रामीण प्रदेशात विचार, वर्तन, पोशाख, कृती आणि जगण्यामध्ये एकजिनसीपणा असतो. परंपरा आणि रूढींना अनुसरून वर्तन करण्याची वृत्ती ग्रामीण भागात आढळते. गरजेच्या वेळी ग्रामीण भागातील लोक परस्परांना सहकार्य करतात. अलीकडच्या काळात राजकीय हस्तक्षेपामुळे या ऐक्य भावनेवर विपरीत परिणाम झाले आहेत.

(६) **कुटुंबाला महत्त्व** : कुटुंब व्यवस्था ग्रामीण समुदायाच्या केंद्रस्थानी आहे. एकत्र कुटुंबपद्धती हा एकेकाळी ग्रामीण समुदायाचा आधारस्तंभ होता. आता मात्र एकत्र कुटुंबपद्धतीचे महत्त्व हळूहळू कमी झाले आहे. तरीही निर्णय मात्र सर्व सदस्य एकत्रितपणे घेतात.

सोरोकीन आणि झिम्मरमन हे ग्रामीण समुदायाची वैशिष्ट्ये सांगताना म्हणतात की, कुटुंब हे सामाजिक जबाबदारीचे एकक/प्रमाण आहे आणि ते सामाजिक नियम आणि संबंधावर आधारित आहे.

(७) **स्त्रियांचे स्थान** : ग्रामीण भागातील स्त्रिया आजही पुरुषप्रधान नियंत्रणाखाली राहतात. येथील स्त्री आणि पुरुषांच्या मनात ‘पतिव्रत्य’ (स्त्रियांची वैवाहिक निष्ठा) ही आदर्श भावना कोरली गेली आहे. भारतीय परंपरेनुसार स्त्रियांच्या पतिव्रता असण्याला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. यामुळे स्त्रियांनीही ते जन्मजात कर्तव्य मानले आहे. स्त्रियांनी त्यांची पारंपरिक कर्तव्ये बजावणे अपेक्षित आहे. स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाला समाजात अलिखित मान्यता आहे.

(८) **धर्मश्रद्धा** : धार्मिक रीती आणि विधींवर अनन्यसाधारण विश्वास हे ग्रामीण समुदायाचे प्रमुख वैशिष्ट्य होय. ग्रामीण भागात समृद्धता राहावी म्हणून धार्मिक विधी केले जातात. धर्म, देव आणि धार्मिक परंपरांवर ग्रामीण समुदायाचा प्रगाढ विश्वास आहे. प्रत्येक गावाची एक देवता आहे. तिला ‘ग्रामदेवता’ म्हणून ओळखले जाते. प्रत्येक जातीचे लोक ग्रामदेवतेला पूज्य मानतात. किमान वर्षातून एकदा गावामध्ये जत्रा किंवा उत्सव साजरा केला जातो. याखेरीज, लोक त्यांच्या कौटुंबिक देवतेचेही पूजन करतात.

(९) **जातिव्यवस्थेचा पगडा** : ग्रामीण समाजाच्या जीवनापासून जाती व्यवस्था वेगळी करता येणार नाही. जातिव्यवस्था श्रेणीरचनेवर आधारित आहे (या व्यवस्थेमध्ये “शुद्धता आणि अशुद्धतेच्या” कल्पनेनुसार रूढी आणि धार्मिक कृती ठरतात, व्यवसायाचे स्वरूपही यावरूनच ठरते). विविध जातींमधील हे परस्परावलंबित्व बलुतेदारी व्यवस्थेमध्ये पहावयास मिळते. म्हणजेच, परंपरेनुसार, वरिष्ठ जातींना कनिष्ठ जातींकडून सेवा मिळतात.

विशेषतः स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय खेड्यांची वर उल्लेख केलेली वैशिष्ट्ये बदलली आहेत हे नमूद करणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून आता या वैशिष्ट्यांकडे बदलाच्या

आणि तुलनात्मक दृष्टिकोनातून पहावे लागते.

भारतीय ग्रामीण समाजाच्या समस्या

आता भारतीय ग्रामीण भागामध्ये झपाट्याने बदल होत आहे हे खरे आहे. ग्रामीण जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात या बदलांचा सकारात्मक परिणाम झाला असे नाही. बहुतांश खेड्यांसमोर दारिद्र्य, बेरोजगारी, निरक्षरता, कर्जबाजारीपणा, अंधश्रद्धा यांसारख्या समस्या आ वासून उभ्या आहेत.

ग्रामीण समाजाच्या समस्या पुढीलप्रमाणे:

(१) दारिद्र्य : दारिद्र्य ही सामाजिक-आर्थिक बाब आहे. समाजातील काही लोक त्यांच्या मूलभूत गरजाही पूर्ण करू शकत नाहीत तेव्हा ते दारिद्र्यावस्थेत असतात. ग्रामीण भागातील बहुतांश लोक दरिद्री, बेरोजगार अवस्थेत असतात. त्यांची आर्थिक परिस्थिती बिकट असते. ग्रामीण भागातील गरीब लोकांमध्ये लघु आणि अल्प भूधारक शेतकरी, शेतमजूर आणि ग्रामीण कारागीर यांचा समावेश होतो.

(२) निरक्षरता : शहरी लोकसंख्येशी तुलना करता, ग्रामीण भागात निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक असते. प्राथमिक शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा मूलभूत हक्क आहे. यासाठी शासनाने काही विशेष तरतुदी (उदाहरणार्थ, सर्व शिक्षा अभियान) केल्या आहेत. मुले आणि प्रौढांमध्ये निरक्षरतेचे मोठे प्रमाण आजही कायम आहे. अर्थसंकल्पात ग्रामीण भागासाठी तुटपुंज्या तरतुदी हे त्यामागचे कारण होय. विविध कार्यक्रम अथवा तरतुदीं व्यतिरिक्त ग्रामीण भागातील शिक्षणाची गुणवत्ता ही चिंताजनक बाब आहे.

ग्रामीण विकास

(३) पारंपरिकता, पुराणमतवाद आणि अंधश्रद्धा

भारत आजही पुराणमतवादी समाज आहे. येथील लोकांचे विचार आणि श्रद्धा पारंपरिक आहेत. पारंपरिक रूढी, धर्म, जीवनपद्धतीला आजही महत्त्व आहे. अशी जीवनपद्धती आणि दृष्टिकोन बदलण्यासाठी ग्रामीण लोक प्रतिकार करतात. येथील लोक बदल सहज स्वीकारत नाहीत. अनेकदा ते बदलाचा प्रतिकार करतात. नवीन काही स्वीकारण्याबद्दल त्यांच्यात धास्ती असते, तसेच परंपरावादी व दैववादी दृष्टिकोनामुळे त्यांना फारसा बदल नको असतो.

(४) जातिव्यवस्थेचा प्रभाव : जातिव्यवस्थेनुसार पारंपरिक हक्क, अधिकार आणि दंड या बाबी आज फारशा नजरेस पडत नाहीत. परंतु, जातिव्यवस्था लोकांच्या विचारांत इतकी भिनली आहे की, सामाजिक संबंध या व्यवस्थेमुळे आकार घेतात. असे असले तरी, दैनंदिन आयुष्यातील व्यवहारांमध्ये मात्र ग्रामीण लोक एकमेकांना सहकार्य करतात. (प्रत्येक जातीतील लोकांची कामे ठरलेली आहेत.) जातीचे सण, उत्सव समान असतात. त्याला सर्वांची मान्यता असते.

(५) शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : शेतकरी आत्महत्या ही समस्या प्रामुख्याने भारतात गंभीर स्वरूपाची आहे. याचे कारण असे की, येथील बहुतांश लोकसंख्या उपजीविकेसाठी कृषी व्यवसायावर आधारित आहे. आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांपैकी अधिक शेतकरी कर्जबाजारी होते. भारतातील कृषी क्षेत्रावर आर्थिक सुधारणांचा अंशतः सकारात्मक परिणाम झाला हे मात्र नक्की. या सुधारणांचे नकारात्मक परिणामही पहावयास मिळतात.

(६) स्त्रियांचे दुय्यम स्थान : कुटुंब, धर्म, रूढी आणि परंपरांच्या नियंत्रणामुळे समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान आहे. समाजाच्या प्रत्येक स्तरावर पितृसत्ताक मूल्ये आणि पद्धतींचा पगडा आहे. यामुळे समाजात दुजाभाव निर्माण होतो आणि लिंगभावाबाबत ठाम मते तयार होतात.

(७) कौटुंबिक वाद : जमिनीच्या मालकीवरून ग्रामीण भागांमध्ये कौटुंबिक वाद होणे ही बाब नवीन नाही. अशा तंट्यांमुळे अनेक संयुक्त कुटुंबे उद्ध्वस्त झाली आहेत. कुटुंबातील अनेक सदस्यांमध्ये जमिनीची

वाटणी झाल्याने जमिनीच्या तुकड्यांवर पिक घेणे शक्य होत नाही. उदाहरणार्थ, एक एकर इतक्या लहान जमिनीची चार भागांमध्ये विभागणी करण्यात आली तरी अशा जमिनीवर पिकांची लागवड करणे आर्थिकदृष्ट्या परवडत नाही. मालमत्तेच्या तंट्यांमुळे ग्रामीण भागांतील शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. त्यामुळे साहजिकच, त्यांच्या पुढील पिढीला वादग्रस्त जमिनीवर शेती व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही.

ग्रामीण विकासाचे प्रयत्न

सन १९५० पासून, 'विकसनशील' देशांमध्ये ग्रामीण भागातील सामाजिक बदल हा अभ्यासाचा महत्त्वपूर्ण विषय ठरला आहे. विकसनशील देशांमध्ये राष्ट्रीय पातळीवर आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न केले जातात. हे प्रयत्न विशेषतः कृषी क्षेत्रासाठी केले जातात. ग्रामीण समाजातील सामाजिक बदल कोणत्या दिशेने होतो आहे? या संदर्भात, भारतीय समाजशास्त्रज्ञ ए. आर. देसाई यांनी विकास कार्यक्रमांची निष्पत्ती म्हणून ग्रामीण परिवर्तनाच्या काही पद्धती शोधून काढल्या. ग्रामीण सामाजिक बदलाचे चार मुख्य प्रवाह त्यांनी नमूद केले :

- (१) कृषी आधारित समाजाचे उदरनिर्वाह अर्थव्यवस्थेपासून बाजारपेठ अर्थव्यवस्थेत जलद गतीने झालेले रूपांतर.
- (२) आधुनिक तंत्रज्ञानाचा परिणाम म्हणून जलद रूपांतर.
- (३) जमीनदारांसारख्या मध्यस्थांचे निर्मूलन.
- (४) शहरी आणि राष्ट्रीय संस्थांशी संपर्क असलेल्या विविध संघटना आणि संस्थांचा उदय.

ए. आर. देसाई यांच्या मतांचा विचार करता, शासनाच्या प्रयत्नांमुळे ग्रामीण समुदायात परिवर्तन झाले हे आपल्या ध्यानात येते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर सन १९५२ मध्ये 'समुदाय विकास कार्यक्रम' राबवण्यात आले. खेड्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी हा उपक्रम हाती घेण्यात आला. ग्रामीण समुदायाच्या कल्याणासाठी ग्रामस्थांनी विकास प्रक्रियेत सहभागी व्हावे हा समुदाय विकास कार्यक्रमांचा उद्देश होता. नंतर सन १९५७ मध्ये पंचायतराज व्यवस्था (स्थानिक स्वराज्य संस्था) सुरू करण्यात आली. सन १९७९ मध्ये समुदाय विकास

कार्यक्रमाऐवजी एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (आयआरडीपी) राबवण्यात आला.

तुम्हांला हे माहित आहे का?

भारत सरकारने ग्रामीण विकासासाठी अलीकडे हाती घेतलेल्या काही योजना :

- (१) प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना,
- (२) दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना,
- (३) स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना/ राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका मोहीम, (SGSY)
- (४) प्रधानमंत्री ग्रामीण विकास शिष्यवृत्ती योजना,
- (५) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, (MGNREGS)
- (६) संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, (SGSY)
- (७) सर्व शिक्षा अभियान, (SSA)
- (८) संसद आदर्श ग्राम योजना, (SGSY)
- (९) राष्ट्रीय सामाजिक साहाय्य कार्यक्रम,
- (१०) प्रधान मंत्री आवास योजना/इंदिरा आवास योजना, अंत्योदय अन्न योजना इत्यादी, (AAY)

भारतीय ग्रामीण समाजात प्रामुख्याने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर परिवर्तन झाले. अनेक जमीन सुधारणा कायद्यांचा परिणाम म्हणून ग्रामीण भागातील बदलाला गती आली.

ग्रामीण आणि शहरी समाज परस्परांवर अवलंबून असल्याने या समाजांमध्ये सातत्याने संपर्क येतो. उदाहरणार्थ, शहरातील लोक कृषी उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांवर अवलंबून आहेत. त्याचप्रमाणे कृषी उत्पादन वाढवण्याच्या नव्या तंत्रज्ञानासाठी ग्रामीण समाज शहरी समाजावर अवलंबून आहे. हळूहळू ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये बदलली आहेत असे ध्यानात येईल. यावरूनच ग्रामीण-शहरी सातत्य (सतत संपर्क) ही संज्ञा रूढ झाली. रस्तेबांधणी आणि दळणवळण विकासांमुळे अनेक सामाजिक, आर्थिक बदल घडून आले. उदाहरणार्थ, जातिव्यवस्था क्षीण झाली. यामुळे आता गतिशीलता वाढली आहे. पूर्वीच्या वस्तूविनिमयाऐवजी चलनावर चालणारी बाजारपेठ निर्माण झाली आहे (पैसा हे विनिमयाचे साधन झाले आहे).

प्रगती तपासा

- (१) ग्रामीण समुदायाची तीन वैशिष्ट्ये सांगा.
- (२) ग्रामीण समुदायातील तीन बदल नमूद करा.
- (३) ग्रामीण विकासासाठी भारत सरकारने सुरू केलेल्या कोणत्याही तीन योजना नमूद करा.

कृती ४

भारतीय समाजावरील जाती व्यवस्थेचा प्रभाव आजच्या काळामध्ये आपणास कमी झालेला दिसून येतो. या विधानावर वर्गामध्ये चर्चा किंवा वादविवाद करा.

२.३ भारतातील शहरी समुदाय

शहरी समाजामध्ये वेगवेगळी जीवनपद्धती असलेली गावे, शहरे आणि महानगरांचा समावेश होतो. औद्योगिक विकासामुळे शहरीकरण झाले आणि त्याचा परिणाम म्हणून शहरी समाज उदयास आला. प्रत्येक देशात वैशिष्ट्यपूर्ण शहरी समाज असतो. एखादा समुदाय शहरी आहे हे ठरवण्यासाठी काही निकष वापरले जातात. पैकी, काही निकष पुढीलप्रमाणे आहेत: लोकसंख्येची घनता, व्यवसायाचे प्रकार, सामाजिक संघटन, वैशिष्ट्यपूर्ण परिसर आणि व्यापक समाजाच्या संस्कृतीपेक्षा भिन्न संस्कृती. लुईस वर्थ यांच्या शब्दांत शहर म्हणजे, “सामाजिक वैविध्य जपणाऱ्या व्यक्तींची तुलनेने मोठी, लोकसंख्येची अधिक घनता असलेली आणि कायमस्वरूपी वसाहत होय”. युरोप आणि अमेरिकेतील पूर्वीच्या समाजशास्त्रज्ञांनी शहरांच्या उदय आणि वृद्धीचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे. यांमध्ये फर्डिनांड टॉनीज, एमिल डुरखीम, मॅक्स वेबर, जॉर्ज सीमेल, रॉबर्ट पार्क आणि लुईस वर्थ यांचा समावेश होतो. शहरी जीवनशैलीवर त्यांनी त्यांची मते मांडली.

शहरी भाग किंवा शहरी भागातील लोकांचे एकत्रीकरण ही एक मानवी वसाहत होय; लोकसंख्येची अधिक घनता आणि पायाभूत सोयीसुविधांची उपलब्धता

ही या शहरी मानवी वसाहतीची वैशिष्ट्ये होत. शहरे, नगरे आणि उपनगरे असे शहरी भागाचे वर्गीकरण केले जाते.

शहरी भागातील लोकसंख्येची घनता

शहरी समाजाची व्याख्या

👉 **मॅक्स वेबर** : पुढील पाच लक्षणांवरून शहरी समुदायाची व्याख्या स्पष्ट होते: (१) ठराविक भूप्रदेश (२) बाजारपेठ (३) कायदे संहिता आणि न्यायव्यवस्था (४) शहरी नागरिकांच्या संघटनेतून नागरी सहकार्याची जाणीव आणि (५) शहरातील अधिकारी नेमण्यासाठी शहरातील नागरिकांना पुरेशी राजकीय स्वायत्तता.

👉 **हेन्री पेरें** : “नागरी संस्कृतीच्या विकासाची दोन मूलभूत वैशिष्ट्ये आहेत: बिगर शहरी सरंजामशाही सत्ताधाऱ्यांकडून संपत्ती आणि राजकीय स्वायत्ततेसाठी व्यापारावर अवलंबून असलेला बुड्वा (‘आहे रे’ वर्ग) किंवा मध्यम वर्ग आणि शहरी नागरिकांचे सामुदायिक संघटन. अशा संघटनांमुळे शहराला स्थानिक सरंजामशाही किंवा धार्मिक अधिकाऱ्यांच्या नियंत्रणातून मुक्त करण्यासाठी आवश्यक तो संघटनभाव निर्माण होतो”

👉 **मेरियम-वेब्सटर शब्दकोष** : “ज्या समाजामध्ये आधुनिक औद्योगिक स्वरूपाचे नागरीकरण झाले आहे आणि जेथील सांस्कृतिक परंपरा वैविध्यपूर्ण आहे तो समाज शहरी समाज होय. अशा समाजात धर्मनिरपेक्ष मूल्यांवर भर आहे. मात्र, ही मूल्ये समाजकेंद्री नसून व्यक्तीकेंद्री आहेत”.

उपरोक्त व्याख्यांवरून शहरी समाजात लोकसंख्येची अधिक घनता आणि इतर प्रदेशांशी तुलना करता मानवी वैविध्य पहावयास मिळते. समाजातील बहुतांश लोकसंख्या असलेली मोठी शहरे ही अगदी अलीकडची घटना आहे. शहरीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे शहर निर्माण

होते आणि नंतर त्याचा विकास होतो. शहरीकरण हा विकास प्रक्रियेचाच एक भाग आहे.

शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये

शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत:

(१) **बहुजिनसीपणा** : शहरी समाजात सामाजिक आणि सांस्कृतिक बहुजिनसीपणा हा विविध वर्ग आणि व्यवसाय यांमध्ये पहावयास मिळतो. जाती, भाषा आणि धर्म याबाबींमध्ये शहरी भागांमध्ये संमिश्रता आणि वैविध्य असल्याने शहरांना विश्वव्यापी व सहनशीलता हे गुण प्रदान करते. काही वेळा याच बाबी सामाजिक ताण-तणावासाठी कारणीभूत ठरतात. विविध प्रदेशांतील विविध संस्कृतीचे लोक रोजगार, शिक्षण, वैद्यक आणि आरोग्यसेवेच्या शोधात शहरी भागात स्थलांतरित होतात. शहरी समाज बहुजिनसी आहे. हा समाज वैविध्य आणि संमिश्रतेसाठी ओळखला जातो.

कृती ५

शहरी वस्त्यांमधील बहुजिनसीपणाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांची चर्चा करा.

(२) **लोकसंख्येची अधिक घनता** : शहरी समाज वैविध्यपूर्ण आणि संमिश्र असल्याने हा बहुजिनसी समाज म्हणून ओळखला जातो. शहरी समुदायांमध्ये अनेक संस्कृती एकवटल्या आहेत. ग्रामीण भागांपेक्षा शहरे आणि नगरांमध्ये लोकसंख्येची घनता अधिक आहे. महानगरे ही इंग्रजी उक्ती 'अर्बन ऑक्टोपस' याप्रमाणे ग्रामीण भागातील लोकांना आपल्या प्रभाव क्षेत्रामध्ये ओढून घेण्याचे काम करतात. शहरी केंद्रांमध्ये सातत्याने येणारा लोकांचा ओघ याला कारणीभूत आहे.

(३) **भिन्न भिन्न व्यवसाय** : शहरातील व्यवसायांचे विशेषीकरण झालेले आहे. व्यवसायासाठी आवश्यक श्रम विभाजन आणि विशेष संधींची उपलब्धता आहे. शहरी भागांतील व्यवसाय प्रामुख्याने बिगर-कृषी पद्धतीचे आहेत. हे व्यवसाय उत्पादन, व्यापार आणि वाणिज्य, व्यावसायिक आणि शासकीय सेवा यांवर आधारित आहेत.

(४) **सामाजिक गतिशीलतेचे अधिक प्रमाण** : शहरी भागातील लोक जेव्हा सामाजिक वर्गव्यवस्था

आत्मसात करतात. तेव्हा जातीव्यवस्था क्षीण होऊन त्यांची सामाजिक गतिशीलता वाढते. अर्पित दर्जा (जन्मतः प्राप्त झालेले सामाजिक स्थान) पेक्षा अर्जित दर्जाला (शिक्षण व व्यवसायामुळे प्राप्त झालेले सामाजिक स्थान) मिळालेल्या स्थानामुळे समाजात जास्त महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे व्यक्तीला स्वबळावर व गुणवत्तेवर आपला सामाजिक दर्जा वाढविता येतो.

तुम्हाला हे माहित आहे का?

मुंबई शहराच्या एकूण भूप्रदेशावरील एक षष्टांश भाग एक हजार माणसांनी व्यापलेला आहे. प्रत्यक्षात बृहन्मुंबईच्या आराखड्यानुसार, हजार माणसांनी चार एकर भाग व्यापलेला असावा असे सुचवण्यात आले आहे. भारतातील महानगरांमध्ये 'निरपेक्ष' आणि 'सापेक्ष' अशा दोन्ही प्रकारची दाटीवाटी आढळते. शहरांमध्ये लोकसंख्येची घनता प्रचंड आणि म्हणून निरपेक्ष; आणि घनता अधिक नसली तरी शहरातील लोकांना सोयी-सुविधा पुरवण्याची समस्या असल्याने त्याचे स्वरूप सापेक्ष आहे. यामुळे निवास, वीज पुरवठा, पाणी पुरवठा, दळणवळण, रोजगार यांसारख्या पायाभूत सोयी-सुविधांवर प्रचंड ताण येत आहे. दिल्ली शहरातील लोकसंख्येची घनता कमी करण्यासाठी दिल्लीच्या परीघामध्ये गावे विकसित करण्याचा प्रयोग फारसा यशस्वी ठरलेला नाही.

(५) **दुय्यम नातेसंबंध** : शहरी समाजात व्यक्तींतील नातेसंबंध दुय्यम स्वरूपाचे आहेत. येथील नातेसंबंध प्राथमिक स्वरूपाचे नाहीत. म्हणजेच, शहरी भागांमध्ये लोक समोरासमोर येऊन संवाद साधण्याची शक्यता कमी असते. शहरांमध्ये लोकांची शहरी जीवनशैली असते. म्हणजेच येथील लोकांची औपचारिक संवाद, व्यक्ती निरपेक्ष वर्तन, नातलगांव्यतिरिक्त इतरांशी नाते, सांस्कृतिक वैविध्य, क्लब, बगीचे, उपहारगृहे, चित्रपटगृहे, बाजारपेठ इत्यादी ठिकाणी फावला वेळ घालवणे अशी संस्कृती पहावयास मिळते.

(६) **बाजारपेठ-आधारित अर्थव्यवस्था** : शहरांतील आर्थिक संघटन हे बाजारपेठ आणि चलन अर्थव्यवस्थेवर आधारित आहे. बाजारपेठ विकसन हे

आजच्या शहरी केंद्रांचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. उदा., ई-मार्केटिंग, ई-बिझनेस इ. आज ऑनलाईन बाजारपेठेचा पर्याय देखील खुला आहे. ही बाजारपेठ नफा-चलित आहे. ज्यामुळे व्यक्तिकेंद्रित वर्तनाला चालना मिळते.

(७) सुधारित पायाभूत सोयीसुविधा : गॅस, टेलिफोन, पिण्याचे पाणी, इंटरनेट, रस्ते जाळे, विमानतळे, मेट्रो रेल्वे, खरेदी मॉल, व्यावसायिक केंद्रे शहरांमध्ये पहावयास मिळतात. विविध नागरी सोयी सुविधांचा समावेश करण्यासाठी शहर विकास कार्याक्रमांचे वेळच्या वेळी अद्ययावतीकरण केले जाते. यामध्ये रस्ते, वीज पुरवठा, पाणीपुरवठा, कचरा व्यवस्थापन इत्यादींचा समावेश होतो.

(८) विभक्त कुटुंब पद्धती : शहरी भागात संयुक्त कुटुंबांची संख्या कमी असून विभक्त कुटुंबांची संख्या वाढते आहे. व्यक्तीकेंद्रिततेमुळे येथील विभक्त कुटुंबांची संख्या वाढते आहे. आजच्या काळात कुटुंब व्यवस्था अस्थिर आहे. कुटुंबापेक्षा व्यक्तीला अधिक महत्त्व दिले जाते.

(९) वर्गीय जाणीव : येथील लोकांना वर्गीय जाणीव असून ते पुरोगामी आहेत. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रातील आधुनिक घडामोडींशी येथील लोक संपर्कात येतात. येथील लोकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव आहे. हक्कांचे रक्षण करण्याच्या चळवळीत हे लोक सहभागी होतात.

(१०) औपचारिक सामाजिक नियंत्रण : लोकांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवणाऱ्या अनौपचारिक साधनांसह कायदे, विधिविधान, पोलीस यंत्रणा आणि न्यायालये ही औपचारिक सामाजिक नियंत्रणाची साधने गरजेची असतात. आता कुटुंबातील वरिष्ठ, धार्मिक नेतृत्व, आणि शिक्षकांच्या पारंपरिक नियंत्रणाचे प्रमाण आता कमी झाले आहे.

(११) गुंतागुंतीचे श्रम विभाजन : शहरी भागात स्पष्ट आणि विशेषीकृत श्रम विभाजन आढळते. संस्थेच्या मागण्यांनुसार लोकांना त्यांच्या कामाचे प्रशिक्षण दिले जाते. विविध व्यवसायांचे एकमेकांवरील अवलंबित्व दिसून येते. उदा., वैद्यकीय व्यवसायामध्ये स्त्रीरोगतज्ज्ञ, रेडिओलॉजिस्ट, बालरोगतज्ज्ञ, भूलतज्ज्ञ,

वैद्य इ. यामध्ये अवलंबित्व दिसून येते.

प्रगती तपासा

- (१) शहरी जीवनशैलीची कोणतीही तीन वैशिष्ट्ये नमूद करा.
- (२) ग्रामीण समाजापेक्षा शहरी समाजात विभक्त कुटुंब पद्धती का प्रचलित आहे?
- (३) दुय्यम नातेसंबंध हे शहरी समुदायाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य का मानले जाते?

शहरी समाजाच्या प्रमुख समस्या

नैसर्गिक कारणांमुळे आणि स्थलांतरामुळे शहरांतील लोकसंख्येची झपाट्याने वाढ झाली. यामुळे निवास, आरोग्यरक्षणार्थ सुविधा, दळणवळण, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी नागरी सुविधांवर प्रचंड ताण आला. भारतामध्ये (२०११ च्या जणगणनेनुसार) ३१.१६% लोक शहरांमध्ये राहतात. जगभरातील इतर देशांपेक्षा भारतामध्ये शहरीकरणाचे प्रमाण कमी असले तरी सध्याच्या काळात भारतासमोर शहर वाढीची गंभीर समस्या आवासून उभी आहे. दारिद्र्य, बेरोजगारी आणि ग्रामीण स्थलांतरितांमधील अल्प रोजगार, भीक मागणे, चोरी, घरफोडी यांसारख्या इतर सामाजिक समस्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढते आहे. सन २०३० पर्यंत, भारतीय लोकसंख्येच्या ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक लोक शहरी भागांत राहतील असा अंदाज आहे.

प्रमुख शहरी समस्या पुढे नमूद केल्या आहेत

(१) अस्ताव्यस्त शहरे : अस्ताव्यस्त शहरे किंवा लोकसंख्या आणि भौगोलिक संदर्भाने शहरांचा वाढता पसारा हे शहरी समस्यांचे मूळ आहे. शहरांच्या अवाढव्य आकारामुळे समस्यांवर तोडगा काढण्यासाठी येथील अर्थव्यवस्था अपुरी पडते. शहरांमध्ये खेड्यांतून आणि लहान गावांतून सातत्याने स्थलांतर झाले आहे. यामुळे शहरांचे आकारमान वाढतेच आहे. शेतजमिनीचा ताबा घेऊन अस्ताव्यस्त शहरे वाढतच आहेत.

(२) दाटीवाटी : कमीत कमी जागेत भरपूर लोक राहतात अशी दाटीवाटीची परिस्थिती शहरांमध्ये आढळते. शहरी भागांतील लोकसंख्या वाढल्याने त्याचा परिणाम म्हणून दाटीवाटीची समस्या उद्भवते. लहानग्या जागेत

बहुतांश लोक राहतात अशा शहरासमोर दाटीवाटीची समस्या उद्भवणे यात काही अनपेक्षित नाही. भारतातील सर्वच मोठ्या शहरांमध्ये ही समस्या पहावयास मिळते.

(३) निवास आणि झोपडपट्ट्या : लोकसंख्येच्या दाटीवाटीमुळे शहरी भागात निवास व्यवस्थेची कमतरता निर्माण होते. त्यातल्या त्यात ज्या शहरी केंद्रांमध्ये बेरोजगार किंवा अल्प रोजगारीत स्थलांतरितांची संख्या मोठी आहे अशा भागांमध्ये ही समस्या अधिक गंभीर आहे. आजूबाजूच्या प्रदेशांतून शहरांमध्ये स्थलांतर केलेल्यांना शहरांमध्ये राहण्याची सोय उपलब्ध नाही.

शहरी भागांमध्ये झोपडपट्ट्यांची समस्या गंभीर आहे. मुंबई शहरांमध्ये जवळपास ५० टक्के लोकसंख्या झोपडपट्ट्यांमध्ये राहते. महानगरपालिकेने या लोकांचे पुनर्वसन करण्याचे प्रयत्न केले असले तरी ही समस्या अजून सुटलेली नाही. चंदिगढ सारख्या नियोजित शहरांमध्येही झोपडपट्ट्यांची समस्या आहे.

तुम्हाला हे माहिती आहे का?

भारतातील विविध शहरांमध्ये झोपडपट्ट्यांसाठी वेगवेगळ्या संज्ञा वापरल्या जातात.

शहर	Term used for Slums
मुंबई	झोपडपट्टी
दिल्ली	झुग्गी - झोंपडी
कोलकाता	बस्ती
चेन्नई	चेरी
बंगळूरू	केरी
कानपूर	आहाता
जयपूर	कच्ची बस्ती
भोपाळ, इंदूर (एम.पी)	गंदी बस्ती
चहा मळ्यांच्या भागात	बराक
खाणींच्या भागात	घोबारा

(४) बेरोजगारी : भारतातील शहरी बेरोजगारीचे प्रमाण श्रमिकांच्या प्रमाणाच्या १५-२५ टक्के इतके आहे. शिक्षित लोकांमध्ये ही टक्केवारी अजून जास्त आहे. सर्व शिक्षित शहरी बेरोजगारितांपैकी निम्मे लोक चार महानगरांमध्ये (दिल्ली, मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नई)

आहेत अशी नोंद आढळते. शिवाय, शहरातील रोजगार ग्रामीण भागातील रोजगारापेक्षा अधिक असला तरी, शहरी भागातील जगण्याचा खर्च पाहता हा रोजगार फारच कमी आहे.

(५) भिक्षावृत्ती : शिक्षण आणि कौशल्यांची कमतरता असल्यामुळे शहरातील बहुतांश गरीब लोक हे भिक्षा वृत्तीकडे वळताना दिसतात आणि ती त्यांची जीवनशैली बनून जाते. अनेक कारणामुळे (जसे की अतिदारिद्र्य व सवय) लोक या प्रवृत्तीकडे ढकलले जातात. मोठ्या शहरांमध्ये भिक्षेकऱ्यांच्या संघटित टोळ्या सक्रिय होताना आढळतात. बऱ्याचदा पालकांकडूनच मुलांना भीक मागण्यासाठी विकले जाते किंवा काही प्रकरणांमध्ये मुलांचे अपहरण करून व त्यांना अपंग करून या व्यवसायात त्यांचा गैरवापर केला जातो. 'बॉम्बे प्रिव्हेन्शन ऑफ बेगिंग' अॅक्ट, १९५९ या कायद्यांतर्गत भीक मागणे हा गुन्हा ठरवला आहे.

(६) दळणवळण : वाहतुकीचे प्रमाण आणि वाहतूक कोंडीमुळे भारतातील जवळजवळ प्रत्येक शहर आणि गावामध्ये सार्वजनिक वाहतुकीची समस्या गंभीर आहे. गावांचे आकारमान वाढले की ही समस्या अधिकाधिक गंभीर होत जाते. गावाचे आकारमान वाढले की तेथील लोकांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्यासाठी मोटारगाडी किंवा सार्वजनिक वाहतूक यंत्रणेचा वापर करावा लागतो. सार्वजनिक वाहतूक महत्त्वाची असली तरी व्हॅन किंवा ट्रक यांसारख्या वाहनांमुळे सार्वजनिक वाहतुकीची समस्या अधिकच गंभीर होते.

शहरातील वाहतूक

(७) पाण्याचा तुटवडा : शहरांचे आकारमान आणि तेथील लोकसंख्या वाढू लागली तसा पाणी पुरवठा कमी पडू लागला. आज व्यावहारिक दृष्टिकोनातून पाहिले असता, भारतातील कोणत्याही शहरांमध्ये नागरिकांच्या

गरजा भागवण्यासाठी पुरेसा पाणीपुरवठा होत नाही. बहुतांश शहरांमध्ये महानगरपालिकेच्या माध्यमातून होणारा पाणीपुरवठा एक दिवसा आड अर्ध्या तासापेक्षाही कमी वेळ होतो. उन्हाळ्यामध्ये सर्वाधिक गरज असताना बरेच दिवस नळाला पाणी येत नाही. अनेक लहान गावांमध्ये पाणीपुरवठ्याचा मुख्य मार्ग नाही. त्यामुळे कूपनलिका, घराच्या आवारातील विहिरी, खाजगी टँकर किंवा नद्यांवर अवलंबून राहावे लागते. मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये ठाणे आणि पालघर या भागांतून पाणी आणले जाते. त्यामुळे ग्रामीण लोकांचे आयुष्यही खडतर होते.

(८) सांडपाण्याची समस्या : अपुऱ्या किंवा अपरिणामकारक सांडपाण्याच्या व्यवस्था ही भारतातील बहुतांश शहरी भागांची समस्या आहे. भारतातील एकाही शहरात सांडपाण्याची सुयोग्य व्यवस्था नाही. नगरपालिकांसमोर असलेला संसाधन तुटवडा आणि शहरांची अनधिकृत वाढ ही या परिस्थितीची प्रमुख कारणे आहेत. बहुतांश शहरांमध्ये सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्याची व्यवस्था उपलब्ध नाही. हे सांडपाणी जवळच्या नदीमध्ये (दिल्लीप्रमाणे) किंवा समुद्रात (मुंबई, कोलकाता आणि चेन्नई इत्यादी) सोडले जाते. यामुळे जलस्रोत प्रदूषित होतात.

(९) कचऱ्याची विल्हेवाट : भारतातील शहरांची संख्या आणि आकारमान वाढल्यामुळे कचरा विनियोगाची समस्या गंभीर बनली आहे. शहरांमध्ये निर्माण होणारा प्रचंड कचरा आरोग्यास हानिकारक आहे.

शहरातील कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्याची समस्या

कचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी बहुतांश शहरांमध्ये आवश्यक व्यवस्था नाही. हे आरोग्य आणि

पर्यावरणासाठीही हानिकारक आहे. उघड्यावर टाकलेल्या कचऱ्यावर माश्या आणि उंदीर गोळा होतात. कचरा असाच पडून राहिल्यास गलिच्छ विषारी द्रवपदार्थ निर्माण होतो. लिचेट हा विषारी द्रव पदार्थ बाहेर येऊन भूजलासह मिसळला जातो. सडक्या कचऱ्याच्या ढिगाऱ्यांमुळे आमांश, मलेरिया, प्लेग, कावीळ, डायरिया, टायफाईड, डेंग्यू, लेप्टोस्पेरोसिस यांसारखे रोग पसरतात.

(१०) शहरी गुन्हेगारी : वाढत्या शहरीकरणामुळे इतर समस्या निर्माण झाल्या तशी गुन्हेगारीदेखील वाढली. शहरांमध्ये गुन्हेगारांवर राजकारणी, नोकरशाह आणि अभिजन वर्गाचा वरदहस्त असल्याने शहरी हिंसेची समस्या आता अधिकच गुंतागुंतीची होत आहे. पैसा आणि बळाचा वापर करून अनेक गुन्हेगार बड्या राजकीय पदांवर पोहोचतात. वाढत्या शहरी गुन्हेगारीमुळे शहरांतील तणाव वाढतो. त्यामुळे राहण्यासाठी शहरे असुरक्षित बनतात. केवळ दरिद्री, उपेक्षित आणि झोपडपट्टीत राहणारे लोक गुन्हेगार असतात असे नाही. लवकरात लवकर पैसा मिळवण्यासाठी, ऐशोरामी आयुष्य जगण्यासाठी चांगल्या घरांतील लोकही गुन्हेगारीच्या आहारी जातात. आयुष्यात एखाद्या टप्प्यावर आलेल्या अपयशामुळेही तरुण गुन्हेगारीकडे वळतात. छळ, अतिप्रसंग, हत्या, अपहरण, सायबर गुन्हे, आर्थिक गुन्हे, आणि इतर अनेक पांढरपेशी गुन्हे यांसारखे हिंसक शहरी गुन्हे मोठ्या शहरांमध्ये कायमच पाहायला मिळतात.

कृती ६

शहरी भागांतील झोपडपट्ट्यांची समस्या समजून घेण्यासाठी प्रश्नावली अथवा मुलाखत पद्धतीचा वापर करून सर्वेक्षण करा. ग्रामीण आणि आदिम भागांतून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्येवर असेच सर्वेक्षण करावे. सर्वेक्षणावरील तुमचा अहवाल लिहून वर्गासमोर सादर करा.

शहरी विकासाचे प्रयत्न

शहरे गलिच्छ असतील, शहरी जीवनाचा दर्जा खालावलेला असेल, आणि शहरी पर्यावरणाची समस्या पराकोटीला गेली असेल तर आपण आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या दृढ भारताची कल्पना करू

शकत नाही. खरेतर, अर्थव्यवस्थेच्या वृद्धीसाठी शहरे केंद्रवर्ती आहेत. आर्थिक वृद्धीला चालना देणाऱ्या आणि सामाजिक-राजकीय परिवर्तनाचे माध्यम म्हणून शहरीकरणाकडे सकारात्मकदृष्ट्या पाहिले जाते.

एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये शहरांचा वाटा ६० टक्के इतका राहिला आहे आणि दरडोई उत्पन्न ग्रामीण दरडोई उत्पन्नाच्या तीन पटींनी अधिक आहे. परंतु, शहरातील जीवनावरील खर्च आणि वाढत्या आर्थिक दरीमुळे हे दरडोई उत्पन्न पुरेसे नाही. श्रीमंत अधिकाधिक श्रीमंत आणि गरीब लोक अधिक गरीब होत आहेत. शहरी समस्यांचे आव्हान पेलण्यासाठी अनेक पावले उचलण्यात आली. मात्र, त्याला फारसे यश आले नाही.

शहरीकरणावरील राष्ट्रीय आयोगाने सन १९८८च्या धोरण प्रस्तावामध्ये पुढील आवश्यकतांवर भर दिला: (अ) आर्थिक विकासाच्या अभिक्षेत्रीय पद्धतीचा आणि

सोयी सुविधांना पतपुरवठा करणाऱ्या योजना, (५) मेगा शहर प्रकल्प, आणि (६) एकत्रिकृत शहरी दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम.

शहरी विकासाच्या जवळपास सर्व प्रमुख कार्यक्रमांसाठी संसाधनांची कमतरता आहे. नियोजनाची सुरुवात झाल्यापासून शहरी विकासाला तितकेसे प्राधान्य देण्यात आले नाही. योजनेच्या नियोजित खर्चापैकी केवळ ३-४% रक्कम शहरी क्षेत्राच्या विकासासाठी ठेवण्यात आली.

कृती ७

तुमच्या भागातील वेगवेगळ्या आदिवासी, ग्रामीण आणि शहर विकास योजनांची माहिती मिळवा. तुम्हांला मिळालेली माहिती तुमच्या वर्गात सादर करा. त्यावर वर्गामध्ये चर्चा करा.

भारतातील अलीकडचे शहर विकास कार्यक्रम

- (१) स्मार्ट सिटी मिशन
- (२) अटल मिशन फॉर रेज्यूव्हीनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन (अमृत) प्रोजेक्ट
- (३) प्रधान मंत्री आवास योजना किंवा हाऊसिंग फॉर ऑल बाय २०२२ मिशन

- (४) हेरीटेज सिटी डेव्हलपमेंट अँड ऑगमेंटेशन योजना (हृदय)
- (५) जवाहरलाल नेहरू नॅशनल अर्बन रिनीव्हल मिशन (JNNURM)
- (६) अर्बन ट्रान्सपोर्टेशन
- (७) स्वच्छ भारत मिशन (SBM)

मानवी वस्त्यांच्या उतरंडीचा विकास, (ब) ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये, वेगवेगळ्या आकाराच्या गाव आणि शहरांमध्ये लोकसंख्येची योग्य विभागणी, (क) लहान आणि मध्यम आकाराच्या शहरी केंद्रांमध्ये आर्थिक कृतींचे वाटप, (ड) परिघातील प्रदेशांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करून आर्थिक कृतींचे विभाजन करणे, आणि (इ) शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये उत्तमोत्तम सेवांची तरतूद.

इतर प्रमुख विकास कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे : (१) गरिबांसाठी शहरी मूलभूत सेवा कार्यक्रम, (२) शहरी झोपडपट्ट्यांतील पर्यावरणीय सुधारणा कार्यक्रम, (३) लहान आणि मध्यम गावांचा एकत्रित विकास कार्यक्रम, (४) निवास आणि शहरी विकास मंडळाच्या (हुडको) विविध निवास आणि पायाभूत

भारतीय समाजामध्ये सर्व प्रकारचे लोक आणि विविध संस्कृती नांदतात. त्यांचे वर्गीकरण आदिम, ग्रामीण आणि शहरी समाज असे करण्यात आले आहे. याबाबत आपण प्रस्तुत प्रकरणात चर्चा केली. या तीनही समाजांतील फरकांचे आपण परीक्षण केले. शहरी समाजाशी तुलना करता, आदिम आणि ग्रामीण समाजामध्ये साम्य आहे हे तुमच्या लक्षात आले असेल. या तीनही समाजांचा आजही परस्परांवर प्रभाव आहे. याचाच परिणाम म्हणून विकास आणि परिवर्तन घडून येत आहे. यामुळे आव्हानेही निर्माण होतात. भारतीय समाजातील आदिम आणि ग्रामीण समाजाची वैशिष्ट्ये पारंपरिक समाजाशी मिळतीजुळती आहेत हे आपल्या लक्षात येईल. वर्तमानात बरेच काही बदलले आहे परंतु, बदलाचे स्वरूप सर्वत्र एकसारखे नाही.

सारांश

- भारतीय लोकसंख्येमधील आदिवासींची संख्या ८.२ टक्के आहे. प्रत्येक आदिवासी जमातीसाठी वेगवेगळे संबोधन वापरले जाते. भारतीय संविधानात त्यांना अनुसूचित जमाती असे संबोधले जाते. प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतंत्र ओळख आहे (उदाहरणार्थ, वारली, मिझो, तोडा, गोंड, भिल, जरावा).
- आदिम जमाती भारताच्या विविध भागांत आढळतात. या जमातींची काही खास वैशिष्ट्ये आहेत. वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृतीमुळे या जमाती इतरांपेक्षा वेगळ्या ठरतात.
- तथापि, ग्रामीण आणि शहरी लोकांशी आलेल्या संपर्कामुळे आता आदिम जमातींमध्ये अनेक बदल झाले आहेत. यामुळे त्यांच्या जीवनपद्धतीवरही परिणाम झाला आहे. त्यांचे सांस्कृतिक विघटन झाले आहे.
- बहुतांश भारत खेड्यांमध्ये राहतो. खेड्यांचा समावेश ग्रामीण समाजामध्ये होतो. शेती हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय आहे.
- संयुक्त कुटुंब, जातिव्यवस्था आणि पंचायत यांसारख्या संस्था म्हणजे ग्रामीण समाजाचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत.
- ग्रामीण समाजाला अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, पिळवणूक, परिवर्तनाला प्रतिकार, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या इत्यादी अनेक समस्या आहेत.
- ग्रामीण विकास आणि पुनर्बांधणीसाठी अनेक कार्यक्रम राबवले गेले.
- भारतीय समाजाच्या आदिम आणि ग्रामीण समाजाशी तुलना करता, शहरी समाज भिन्न ठरतो. शहरी समाजात तृतीय क्षेत्रातील व्यवसाय पहावयास मिळतात. उदा. उद्योगधंदे, व्यापार, वाणिज्य, व्यवसाय इत्यादी.
- शहरी भाग बहुजिनसी स्वरूपाचा आहे. या समाजात व्यक्ती निरपेक्षता आणि व्यक्तीकेंद्रितता आहे.
- शहरी भागांमध्येही काही विशिष्ट समस्या आहेत – मागण्या पूर्ण करण्यासाठी अपुऱ्या पायाभूत सोयी सुविधा, गुन्हेगारी, दारिद्र्य, वर्ग भेद, परात्मता, पर्यावरणीय प्रदूषण, रोगराई इत्यादी.
- शहरी विकासासाठी शासनाने अनेक कार्यक्रम हाती घेतले.

स्वाध्याय

प्रश्न १ (अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून खालील विधाने पूर्ण करा.

- (१) --- समाजामध्ये दुय्यम प्रकारचे नातेसंबंध महत्त्वाचे असतात.
(ग्रामीण, आदिवासी, शहरी)
- (२) ५५ % पेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या भारताच्या _____ भागात आढळते.
(पश्चिम, मध्य, दक्षिण)

(ब) पुढील प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व दुरुस्त करून लिहा.

- (१) i) जमीन मालक – जमीनदार
ii) ग्रामीण विकासासाठी घेतलेला पुढाकार – समुदाय विकास कार्यक्रम
iii) शासनाची त्रिस्तरीय व्यवस्था – एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम
iv) प्राथमिक व्यवसाय – पारंपरिक समाज

(क) प्रत्येक विधान वाचा आणि चौकटीत दिलेल्या योग्य संज्ञा ओळखून लिहा.

शहरी समाज, देवराई, ग्रामदेवता

- (१) आदिवासी समुदायातील पवित्र वने
(२) पांढरपेशी गुन्हेगारीची उदाहरणे
- (ड) अधोरेखित शब्दाच्या जागी अचूक शब्द लिहून विधाने पूर्ण करा.
- (१) शहरी समाजातील व्यक्तीचे स्थान बहुतांश वेळा अर्पित स्वरूपाचे असते.
(२) निर्जीव वस्तूंचे पूजन करण्याच्या पद्धतीला चेतनावाद असे म्हणतात.

प्रश्न २

टीपा लिहा.

- (१) आदिम समाजाच्या समस्या
(२) शहरी समाजाची वैशिष्ट्ये

प्रश्न ३

फरक स्पष्ट करा.

- (१) ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि शहरी अर्थव्यवस्था
(२) आदिम समाज आणि शहरी समाज

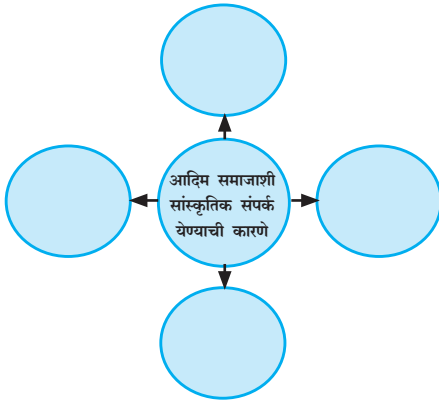
प्रश्न ४

खाली दिलेल्या संकल्पना उदाहरणासह स्पष्ट करा.

- (१) शहरी गुन्हेगारी
(२) आदिवासी कुल

प्रश्न ५

(अ) संकल्पनांची आकृती पूर्ण करा.

(ब) खालील विधान चूक की बरोबर हे सांगून सकारण स्पष्ट करा.

- (१) शहरी समाजामध्ये गुंतागुंतीचे श्रमविभाजन दिसून येते.
(२) अलीकडील काळामध्ये जातीव्यवस्थेचा पारंपारिक प्रभाव हा बदलत आहे.

प्रश्न ६

आपले मत नोंदवा.

- (१) शहरांमध्ये समुदाय ऐक्य भावनेचा अभाव का आहे?
(२) शहरी विकासाची गरज स्पष्ट करा.

प्रश्न ७

पुढील प्रश्नाचे उत्तर सविस्तर लिहा. (कमीत-कमी १५०-२०० शब्द)

‘पारंपरिक समाज रूढी, परंपरा आणि श्रद्धांना अनुसरून वागणारा असतो.’ वरील विधान कुटुंब अथवा धर्म व्यवस्थेच्या संदर्भात उदाहरणे देऊन स्पष्ट करा. पारंपरिक समाजात बदल घडवून आणण्याच्या तीन मार्गांवर चर्चा करा.

उपक्रम

आदिम, ग्रामीण किंवा शहरी भागातील शासनाच्या प्राथमिक अथवा आश्रम शाळेला भेट द्या. शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून शाळेची पटसंख्या, तिथे घेण्यात येणारे वर्ग, शिक्षकांची संख्या, शिक्षक शिकवत असलेले विषय, त्यांना शिकवताना येणाऱ्या अडचणी, त्यांच्या गरजा यांबाबत माहिती घ्या. तुम्हांला मिळालेल्या माहितीवर अहवाल तयार करा.

उपक्रम

ग्रामीण पुनर्बांधणी म्हणजे काय? ग्रामीण भारतातील लोकांसाठी (१) सरकार आणि (२) स्वयंसेवी संस्थांनी सुरू केलेल्या योजनांची माहिती काढा. तुमच्या शाळेत किंवा ग्रंथालयात यावरील भित्तिचित्रांचे प्रदर्शन आयोजित करा.

◆ ◆ ◆